

ФОРМУВАННЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ІСПАНІЇ В УМОВАХ КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТИЧНОГО РЕЖИМУ (1982-1996 рр.)

В.Ю. Годлевська

АНОТАЦІЯ

В статті досліджується процес формування партійної системи в Іспанії в роки правління Іспанської соціалістичної робітничої партії, який співпав з консолідацією демократичного режиму. Автор виділив основні політичні сили, прослідкував їх еволюцію, визначив основні причини успіху одних політичних партій та невдач інших. Зроблено висновок, що в досліджуваній період в Іспанії відбувся процес створення конкурентної партійної системи, що є ознакою демократії.

Ключові слова: демократизація, консолідація, політична система, партійна система, політичні партії, вибори, Іспанія.

Політичні партії виникають для представництва і спроби задоволення інтересів різних соціальних верств. Кількість партій в суспільстві відображає ступінь економічної, ідеологічної та іншої неоднорідності інтересів. Чим вище ступінь неоднорідності, тим більше число партій в політичній системі суспільства.

В останній чверті ХХ століття Іспанія здійснила успішний перехід до демократичного суспільства. Диктатура, встановлена в 1939 р. генералом Ф.Франко в результаті громадянської війни, була ліквідована мирним шляхом. Перехід до демократії в Іспанії супроводжувався формуванням розгалуженої партійної системи.

Досвід Іспанії міг би бути корисним для тих країн, які теж переживають трансформаційні процеси в політичній сфері.

Проблема формування партійної системи Іспанії в зазначений період є малодослідженою в Україні. Вивченню даного питання приділив увагу Ю.Г. Беловолов, аналізуючи становлення демократичної політичної системи Іспанії після смерті Ф.Франко [1].

Вивчаючи особливості іспанської партійної системи перехідного періоду, Р. Гюнтер зазначав, що за короткий проміжок часу політичні партії були створені вперше чи перетворені з таємних угруповань у великі організації, здатні мобілізувати виборців і забезпечити підтримку своїм депутатам у парламенті. Він також вважає, що іспанським політичним партіям були притаманні „нестабільність та недостатня консолідація”. [2].

Американські дослідники Р.Гюнтер, І.Сані, Г.Шабад, аналізуючи процес становлення партійної системи, підкреслювали, що початок формування партійної системи Іспанії припадає на середину 1970-х років. Парламентські вибори 1979 р. підтвердили, що плюралістична система партій, з чотирма основними національними партіями, стабілізувалася, а до 1982 р. відбулася трансформація багатопартійної системи у двопартійну у складі Народного альянсу та Іспанської соціалістичної робітничої партії.

Вивченню партійної системи Іспанії присвячений ряд праць П. Роман Марухан . Автор аналізує процес становлення партійної системи, виокремлює основні етапи. На її думку, в Іспанії сформувалась модель «поміркованої багатопартійності». В ході процесу демократизації всі провідні партії рушили до центру, змінивши ідеологічну парадигму. ІСРП відмовилася від марксизму, КПІ - від ленінізму. Народна партія, яка на початку перехідного процесу була в ряді аспектів антисистемною неофранкістською партією, потім зробила кадрове та ідейне оновлення і повністю вписалася в демократичні «правила гри» [3; 4; 5; 6].

Також вивченням даного питання займалися іспанські науковці М. Касіаглі, Р. Котарело, Ч. Пауел, М. Рамірес, Х. Валлес, російські І. Данилевич, В. Давидов, В. Тоцький, А.І. Ландабасо, С. Хенкін та інші [7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16].

У формуванні партійної системи Іспанії в поставторитарний період науковці виділяють три періоди: 1977-1982 рр. - уряд меншості Союзу демократичного центру (СДЦ) спирається на підтримку націоналістів; 1982-1993 рр. - кабінет міністрів Іспанської соціалістичної робочої партії (ІСРП) править самостійно; 1993 - 1996 рр. - уряд меншості ІСРП спирається на каталонських та баскських націоналістів [17; 18].

Згідно 6 ст. Конституції Іспанії, «політичні партії у відповідності з принципами політичного плюралізму беруть участь у формуванні і вираженні народної волі і є основним інститутом політичної участі». Ця констатація свідчить про максимальне визнання, яке коли-небудь мали партії в історії країни.

У першій половині 1977 р. були легалізовані опозиційні політичні сили, в тому числі ліві партії -- Іспанська соціалістична робітничка партія (ІСРП) і Комуністична партія Іспанії (КПІ), які були краще підготовлені до діяльності в умовах демократії порівняно з правими і центристськими угрупованнями, вони володіли давно сформованими організаційними структурами, партійною пресою, великою кількістю активістів.

Помітні зрушення до поміркованості відбувались у компартії Іспанії, особливо після проголошення так званого єврокомуністичного курсу партії. Серйозна ідейно-політична еволюція відбувалась і в ІСРП. Декларуючи марксистський характер партії, марксизм трактувався як метод аналізу дійсності, повністю відкидалась його механічна, догматична інтерпретація. Лідер партії та його найближче оточення зайняли соціал-

реформістські позиції, оголосивши ІСРП органічною складовою частиною соціал-демократії.

В кінці 1976 р. був утворений Народний альянс в результаті злиття п'яти неофранкістських організацій і зайняв правий фланг в новій партійно-політичній системі. Восени 1977 р. ця консервативна партія, очолювана М. Фрагою, розпочала свою перебудову, усвідомлюючи її необхідність. Залишаючись у багатьох аспектах «антисистемною партією», керівництво НА визнало нагальну потребу співробітництва всіх парламентських партій для подолання економічної кризи [19].

Найбільш складно протікав процес створення блоку центристських сил. В результаті об'єднання декількох ліберальних, християнсько-демократичних та соціал-демократичних груп, утворився Союз демократичного центру (СДЦ). Своєрідне ядро, що мало стати майбутньою урядовою партією, з'явилося в червні 1976р. в якості Народної партії, яку очолив Х. Аріельса. З цього моменту починає формуватися новий союз, який у березні 1977р. перетворюється у Союз демократичного центру (СДЦ) і очолюється А. Суаресом. Цей Союз не мав цілеспрямованої і чіткої ідеології. Публіцист В. Ламздорф підкреслював, що СДЦ являв собою конгломерат наспіх набраних людей, з великими претензіями на владу, боротьбою між собою, підсилюванням/ [20]. Незважаючи на це, таке поєднання сприяло законності нового політичного режиму. Групи, що приєднувались від напівпозиції та опозиції, наділили СДЦ необхідною законністю відомих політиків, протилежних диктатурі.

Парламентські вибори 1977 р. прискорили процес оформлення партійно-політичної системи Іспанії та одночасно проявили реальне співвідношення політичних сил. У країні сформувалась конкурентна партійна система, що є ознакою демократичності. Вісь цієї системи склали чотири партії: Союз демократичного центру, Іспанська соціалістична робітничка партія, Комуністична партія Іспанії та Народний Альянс (з переважанням двох провідних партій - СДЦ і ІСРП) та з двома регіональними підсистемами в Каталонії і Країні Басків.

В грудні 1978 р. був ухвалений закон, який надав іспанцям право вільно створювати політичні партії. Останні отримали статус юридичних осіб, а їх діяльність могла бути заборонена лише за рішенням суду [21].

Початок 80-х рр. ознаменувався кризою правлячої партії - СДЦ, яка була викликана цілим рядом причин, зокрема, найгострішою боротьбою в його керівництві, нездатністю уряду знайти вихід із затяжної соціально-економічної кризи, відставкою прем'єр-міністра А. Суареса і його виходом з партії.

Прослідкувати становлення партійної системи та еволюцію політичних сил можна певною мірою завдяки аналізу підготовки, проведення та результатів парламентських виборів, що відбувались в 1982, 1986, 1989, 1993 та 1996 роках.

Визначальними у формуванні партійної системи стали парламентські вибори в жовтні 1982 р., які переформатували політичний простір. По-перше, вони завершили розпад СДЦ; по-друге, привели до влади соціалістів, які перебували при владі майже 14 років; по-третє, спричинили кризу в лавах комуністичних сил; і по-четверте, сприяли злету консервативного Народного альянсу.

ІСРП ґрунтовно підготувалася до виборів 1982 р., на яких здобула тріумфальну перемогу. На 29 з'їзді в жовтні 1981 р. соціалісти прийняли програму реформи, яка не передбачала у майбутньому переходу до соціалізму. [22] З'їзд продемонстрував поміркований характер програми партії, відсутність внутрішніх чвар, майже 100 тис. членство і наявність сильного лідера в особі Ф. Гонсалеса [23; 24; 25; 26; 27].

Соціалісти впродовж виборчих кампаній 80-90-х років виступали з гаслами «За зміни!», «Щоб Іспанія діяла!» та «За справедливе і рівноправне суспільство!» (1982 р.); «Хорошою дорогою» (1986 р.); «Іспанія в прогресі» (1989 р.); «За прогрес більшості!» (1993 р.); «Іспанія в позитиві» (1996 р.) Члени партії неодноразово робили акцент на

тому, що «соціалістичний уряд направив Іспанію правильним шляхом», шляхом модернізації, а Іспанія перебуває в прогресі, якого досягли соціалісти.

У 1987 р. в ІСРП почався процес оновлення основної довгострокової програми під назвою «2000 рік». Цей маніфест передбачав синтез точок зору, які називали в ІСРП.

На 31 Конгресі, що відбувся у Мадриді 22-24 січня 1988 р. під гаслом «Виграти майбутнє» Феліпе Гонсалес та Альфонсо Герра були переобрані в якості генсека та замісника відповідно, а також була відзначена напруженість з Всезагальним союзом трудящих, провідною соціалістичною профспілкою.

Наступний конгрес «В новому суспільстві» (Мадрид, 9-11 листопад 1990 р.) запланував глибокі зміни в технологічному розвитку: розвиток телекомунікацій, машинобудування, генетики, прогрес фізичної та хімічної наук, а також дослідження нової енергії. Передбачалось розробити нові концепції гнучких способів виробництва, стандартизувати гнучкі мережі бізнесу та децентралізувати підрозділи виробництва[28].

Народний альянс (з 1989 р. Народна партія) протягом двадцяти років перебувала в опозиції і, здавалося, була приречена на цю роль. В Іспанії, яка щойно звільнилася від франкістської диктатури, така партія не користувалася підтримкою широких верств населення, і сприймалася як права, архаїчна організація ретроградів, час яких минув. Консерватори докладали великих зусиль, щоб зламати сформований стереотип.

На тернистому шляху ідейно-політичної та організаційної перебудови партії виділяються три найважливіші віхи. Перша - парламентські вибори 1982 р., коли консерватори зробили різкий ривок вперед у порівнянні з попередніми виборами 1979 р. Їх електорат зріс з 5,8% (1,1 млн голосів) до 26,5% (5,4 млн голосів) виборців, а кількість місць у конгресі депутатів (нижньої палати кортесів) - з 9 до 106.

Партія М.Фраги, яка перебувала у 1977 році на межі розпаду, перетворилася у головну опозиційну партію. Своім успіхом Народний альянс завдячував певною мірою глибокій кризі і розпаду правоцентристського Союзу демократичного центру, під керівництвом якого Іспанія перейшла від франкізму до представницької демократії, змогла повернути на свій бік майже 3 млн. осіб – електорату СДЦ. Навколо НА згуртувалися політичні сили від поміркованих консерваторів до відвертих франкістів. Однак електоральний розрив між ІСРП, яка контролювала політичну владу в 1982-1996 рр., і консерваторами залишався досить значним [29].

Друга – На своєму шостому національному конгресі, проведеному в січні 1984 р., НА перейшла до того, щоб визначити себе як "демократичну, ліберальну, консервативну, реформістську і міжкласову партію" [30].

У двадцятих числах січня 1989 р. IX Національний Конгрес Народної коаліції, прийняв за ініціативою М. Фраги зміну назви Народної коаліції на Народну Партію [31].

Третя, ще більш важлива віха в розбудові партії - прихід в результаті X конгресу НП, що відбувся у Севільї у квітні 1990 р., у її керівні органи нового покоління політиків на чолі з Хосе Марія Аснаром. Він, будучи президентом Кастилії і Леона, на початку вересня 1989 р. подав у відставку, щоб балотуватися в якості кандидата на посаду глави уряду [32; 33]. Х.М. Аснар був обраний національною радою регіональних лідерів НП з 211 голосами «за» і 5 – «проти», щоб очолити список партії. На першій публічній зустрічі він заявив: «Феліпе Гонсалес призначив дострокові вибори, тому що він не знає, що він повинен робити, або більш точно, тому, що не наважується зробити те, що він повинен робити». Аснар також дорікнув Ф. Гонсалесу в тому, що «він прирівняв до хитрості до звички» [34].

Новий голова НП відмежувався від франкізму, визначивши його як диктатуру. У програмі партії зазначалося про необхідність поваги прав людини, свободи друку,

здорової конкуренції на основі багатопартійності. Х.М. Аснар і його оточення відмовилися від традиційного для іспанських правих державного втручання в економіку, проголосивши себе прихильниками неоліберальної політики, розвитку малого і середнього підприємництва. Оновлена НП орієнтувалася на «свободу, стабільність і реформи».

Хосе Марія Аснар акцентував увагу виборців та тому, що він є людиною покоління, наступного за тим, яке здійснило демократичний перехід, і натхнений тим, що є носієм ідей свого наставника, М.Фраги. Увага цієї політичної сили було також зосереджена на тому, що в цей момент правляча соціалістична партія буде майбутнє Іспанії, ідея якої - незмінюваність влади.

Напередодні перемоги своєї політичної сили на виборах 1996 р. Х. Марія Аснар зазначив: «Я мріяв мати партію центру, визначену з національною інтеграцією та повагою по відношенню до більшості» [35; 36].

Концентрація парламентських мандатів в руках ІСРП та Народного альянсу в досліджуваній період трактується науковцями по – різному. Одні вбачають в цьому чіткі ознаки майбутньої двопартійності, інші вказують на появу системи домінуючої партії. Декан права університету Сарагоси М.Рамірес визначав політичну систему в Іспанії після виборів 1982 р., як “ систему обмеженої багатопартійності” “з тенденцією до біполярності” [37; 38; 39; 40].

Центристські сили на політичній арені у 1982 р. були представлені Союзом демократичного центру та Демократичним та соціальним центром.

Як вже зазначалось, вибори 1982 р. відсунули урядову партію, Союз демократичного центру, на узбіччя політичного життя. Він втратив 4,7 млн. голосів і 156 депутатських місць, отриманих у 1979 р. СДЦ здобув всього 6,5 відсотка голосів (12 місць у конгресі депутатів і 4 у сенаті). Аналітики вважають, що у історії парламентських виборів Європи ще ніколи не було зафіксовано подібного факту, коли партія втратила не тільки владу, а й сама у невдовзі розпалася. Варто зауважити, що такі фактори, як економічна криза і безробіття відіграли відносно другорядну роль у зменшенні електоральної підтримки СДЦ. Найдошкульнішим ударом для партії став вихід з неї А. Суареса.

В липні 1982 р. колишній міністр Адольфо Суарес заснував Демократичний та соціальний центр (ДСЦ). На першому Конгресі в жовтні 1982 р. він був обраний головою партії.

Мета Демократичного і соціального центру на парламентських виборах 80-х рр. полягала в тому, щоб протистояти абсолютній більшості ІСРП. «Наша партія альтернатива соціалістичній партії Іспанії не в структурі, а в програмі та ідеях», – уточняв А.Суарес напередодні виборів 1986 р. «Для сприяння політиці розуміння, партії центру не повинні сприяти абсолютній більшості жодній з політичних сил» [41]. ДСЦ діяв поодинокі, щоб самостійно добиватися довіри більшості іспанців.

Але починаючи з 1989 р. в політиці ДСЦ відбувся певний поворот вправо, що було піддано серйозній критиці та призвело до втрати значної частини електорату. Так, на виборах 1989 р. кількість депутатських мандатів зменшилася з 19 до 14.

Втрата голосів та державних посад спричинило внутрішню напруженість між різними ідеологічними секторами ДСЦ, яку продемонстрував III з'їзд партії, що відбувся в Торремоліносі в лютому 1990 р. Після поразки на муніципальних виборах 1991 р. А. Суарес пішов у відставку.

Позачерговий з'їзд відбувся наприкінці вересня 1991 р. в Мадриді, на якому було обрано головою Кальво Ортегу. З цього часу почався поступовий розпад цієї політичної сили.

Таким чином, ця політична партія не змогла стати серйозним форпостом центристських сил.

Услід за невдачею на парламентських виборах в жовтні 1982 р., в яких Комуністична партія Іспанії втратила 19 з 23 мандатів, отриманих на попередніх виборах, С. Карільйо відмовився від посади генерального секретаря на користь Херардо Іглесіаса.

У жовтні 1985 р. С. Карільйо вийшов з Комуністичної партії Іспанії і провів національну асамблею, на якій було присутньо 11.700 делегатів, в результаті чого була створена виборча коаліція єврокомуністичної ідеології [42]. Так С. Карільйо очолив Партію трудящих Іспанії (Комуністична Єдність).

27 квітня 1986 р. КПІ на чолі з Х. Іглесіасем підписали угоду про створення виборчої коаліції – Платформи об'єднаних лівих (ОЛ) з Комуністичною партією народів Іспанії (очолював І. Галлего), Гуманістичною партією Іспанії, Карлістською партією, Прогресивною федерацією, Лівими республіканцями, Об'єднаною соціалістичною партією Каталонії, Союзом лівих Каталонії, Партією соціалістичної дії. Лідером коаліції було обрано Х. Іглесіаса [43; 44].

Тому вже на парламентських виборах 1986 р. комуністи були представлені двома політичними блоками: Платформою об'єднаних лівих (ОЛ) на чолі з Х. Іглесіасем та Партією трудящих Іспанії на чолі з С. Карільйо, що ускладнювало вибір громадян.

На парламентських виборах 1989 р. комуністичні сили були знову представлені Об'єднаними лівими під керівництвом Х. Ангіта, який у 1988 р. на XII Конгресі КПІ був призначений новим генеральним секретарем замість Х. Іглесіаса, і Партією трудящих Іспанії на чолі з А. Пін'едо, який був обраний генеральним секретарем на Установчому Конгресі 1987 р. замість Сантьяго Каррільо. Навесні 1988 р. КПІ та ОЛ відмовились від лєнінської символіки – серпа та молота [45].

Після невдачі на загальних виборах 1989 р. Партія трудящих Іспанії (А. Пін'едо), прийняла рішення увійти до складу ІСРП. Колишній керівник партії, С.Карільйо, не підтримав цю ідею, та вийшов з політики.

В діяльності Об'єднаних лівих в досліджуваній період яскраво визначалось небажання підтримувати правлячу ІСРП через «зраду ідеалів лівих сил», а також прагнення ОЛ «зламати двопартійні лещата» (ІСРП та НП) [46].

В 1992 р. в коаліції ОЛ виникли розбіжності між членами КПІ та новою течією Нових лівих, що сповідували соціал-демократичну ідеологію. Чисельність останніх була незначною, але до їх складу входили відомі державні діячі – Ніколас Сарторіус, Дієго Лопес Гаррідо та Крістіна Альмейда.

Тим не менше, ця коаліція згрупувала навколо себе більшу частину прибічників комуністичної ідеології після інтеграції Партії трудящих Іспанії в лави ІСРП.

Результати парламентських виборів 1982-1996 рр. (%)

№	Політична сила	1982	1986	1989	1993	1996
1.	Іспанська соціалістична робітничка партія (ІСРП)	48,4	44,2	39,5	39,1	37,4
2.	Народна партія (Народний Альянс – НП)	26,2	26,2	25,9	33,4	39
3.	Союз демократичного центру (СДЦ)	7,1	-	-	-	-
4.	Комуністична партія Іспанії (Об'єднані ліві)	4,1	4,7	9,1	9,2	10,4
5.	Конвергенція і Союз (КіС)	3,7	5	5	4,9	4,6
6.	Демократичний і соціальний центр	2,9	9,2	7,9	1,7	-

7.	Баскська націоналістична партія (БНП)	1,9	1,5	1,2	1,3	1,4
8.	Еррі Батасуна	1	1	1	1	0,7
9.	Ліві республіканці Каталонії	0,7	-	0,4	1	0,7
	Інші	4	8,2	10	8,4	5,6

Джерела: Martinez Jesus A. (coord.) Historia de Espana. Siglo XX. 1939-1996. — Madrid : Catedra.Historia. Serie mayor, 2003. Para otros Политическая история Испании XX века: Учеб. пособие/ Г.И.Волкова, А.В. Дементьев. – М.: Высш. Шк., 2005.

Підсумком зазначених процесів стало те, що на середину 90-х років в Іспанії закріпилася поміркована багатопартійна система з переважанням двох партій: Іспанської соціалістичної робітничої партії та Народної партії. В ході процесу демократизації всі провідні партії рушили до центру, змінивши ідеологічну парадигму. ІСРП відмовилася від марксизму, КПІ - від лєнінізму. Чітко визначились ті політичні сили, які презентували значну частину іспанського електорату. Значне місце посіли регіональні партії.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется процесс формирования партийной системы в Испании в годы правления Испанской социалистической рабочей партии, который совпал с консолидацией демократического режима. Автор выделил основные политические силы, проследил их эволюцию, определил основные причины успеха одних политических партий и неудач других. Сделан вывод, что в исследуемый период в Испании состоялся процесс создания конкурентной партийной системы, что является признаком демократии.

Ключевые слова: демократизация, консолидация, политическая система, партийная система, политические партии, выборы, Испания.

SUMMARY

The article explores the process of the formation of the party system in Spain during the reign of the Spanish socialist workers party. The author singles out the main political forces, traced their evolution. The conclusion was that in Spain in the period of consolidation of democracy took place the process of creating a competitive party system, which is a sign of democracy.

Keywords: democracy, consolidation, political system, party system, political parties, elections, Spain.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Беловолов Ю.Г. Политическая система современной Испании (1975-1995)/Юрий Григорьевич Беловолов. – Донецк, 1997.- 73 с.
2. Spain in the 1980s: The Democratic transicion a new international role/ Ed. By Clark R.P., Haltzel M.H.-Cambridge (Mass.): Ballinger. 1987. - XIII. – P.35, 36, 56.
3. Paloma Román Marugán. Los sistemas de partidos: un caleidoscopio de interés/Paloma Román Marugán//Política y sociedad, ISSN 1130-8001, Nº 20, 1995, págs. 71-84.
4. Paloma Román Marugán. Los sistemas de partidos: un caleidoscopio de interés/Paloma Román Marugán//Política y sociedad, ISSN 1130-8001, Nº 20, 1995, págs. 71-84.

5. Paloma Román Marugán. Sistema político español (2^a ed.)/Paloma Román Marugán//Política y sociedad, ISSN 1130-8001, Vol. 39, Nº 1, 2002 (Ejemplar dedicado a: Sociología del Consumo), págs. 293-297.
6. SISTEMA POLITICO ESPANOL (Segunda edicion) Paloma Roman Marugan (Coordinadora). — Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 2002. — 383 p.
7. Caciagli M. Elecciones y partidos en la transicion espanola/M.Caciagli. — Madrid : Centro de investigaciones sociologicas, 1986. — 292 p.;
8. Cotarelo R. Los partidos politicos // Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975 – 1986). — Madrid: Centro de investigaciones sociologicas, 1992. — P. 299-327;
9. Powell Ch. Espana en democracia. 1975 – 2000/Charles Powell. — Barcelona: Plaza Janez, 2001. — P. 391-401, 476-499. ISBN: 84-01-53046-6.
10. Ramirez M. El sistema de partidos en Espana, 1977 – 1987/M.Ramirez// Rev. De estudios polit.(Nueva Epoca).- Madrid. — 1988. — №59. — P. 7-27;
11. Valles Josep M. La politica autonómica como politica de reforma institucional/M.Valles Josep// Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975 – 1986). — Madrid: Centro de investigaciones sociologicas, 1992. — P.365-389;
12. Данилевич И.В. Испытание властью. Испанская социалистическая рабочая партия в 80-е годы/И. Данилевич. — М.: Наука, 1991.- 150 с.
13. Данилевич И.В. Социалистические партии Испании и Португалии (1973-1979)/И. Данилевич. — М.: Наука, 1984. - 256 с.
14. Испания: траектория модернизации на исходе двадцатого века /[Давыдов В.М., Синельщикова И.Г., Тесленко А.Ю. и др.]. — М. : ИЛА РАН, 2006. — 504 с. — ISBN 5-201-05417-X.- 91-93;
15. Современная Испания: Реф. сб. / [Сост., автор введения и рефер. Хенкин С.М.]. —М.: ИНИОН РАН, 2003. — 144 с. — ISBN 5-248-00182-X;
16. Хенкин С.М. Испания после диктатуры (социально-политические проблемы перехода к демократии)/Сергей Маркович Хенкин. — М.: Наука, 1993. — 200 с.
17. Paloma Román Marugán. Los sistemas de partidos: un caleidoscopio de interés/Paloma Román Marugán//Política y sociedad. — 1995. — Nº 20.— P. 71-84.
18. Современная Испания: Реф. сб. / [Сост., автор введения и рефер. Хенкин С.М.]. —М.: ИНИОН РАН, 2003. — С. 52.
19. Хенкин С.М. Испания после диктатуры. — С.57-60.
20. Ламздорф В.Г. Как бедному стать богатым: Опыт перестройки в Испании, начатой генералом Франко/ В.Г. Ламздорф // Родина. — 1991. — № 8. — С.20.
21. Ley 54/1978, de 4 de diciembre, de Partidos Políticos//«BOE» núm. 293, de 8 de diciembre de 1978, páginas 27781- 27782.
22. Maravall J.M. La política de la transicion. 1975 – 1980/J. M.Maravall. — Madrid, Taurus, 1981. —P.193-194.
23. Julia S. Los socialistas en la politica espanola. 1879 – 1982/S. Julia . Madrid: Taurus, 1997. — P.575.
24. Dorado R., Varela I. Estrategias políticas durante la Transición // Tezanos J. F., Cotarelo R., Blas A. de. La transicion democratica espanola. — Madrid : Editorial Sistema, 1993. — P.273.
25. Tusell j. La transicion espanola a la democracia/J.Tusell. — Madrid : Historia 16, 1999. — P.167
26. Данилевич И.В. Испытание властью. Испанская социалистическая рабочая партия в 80-е годы/И.В. Данилевич. — М.: Наука, 1991.- С.15
27. Современная Испания. — С.136.

28. García-Atance García de M. V. XXXII Congreso del PSOE /María Victoria García-Atance García de Mora// Revista de derecho político, ISSN 0210-7562, Nº 33, 1991 , págs. 293-300
29. Испания в начале XXI века : учеб. Пособие / отв. ред. С.М. Хенкин. – М. : МГИМО(У) МИД России, 2006. – С. 17.
30. Powell Ch. Espana en democracia. – P. 417.
31. Fraga se empleó a fondo para lograr que el congreso de AP cambie el nombre del partido//El Pais.-21 de enero de 1989.
32. Juan González Ibañez .Fraga ha comunicado a José María Aznar que es su candidato para la presidencia del Gobierno/Juan González Ibañez //El Pais.-30.08.1989.
33. Juan González Ibañez .Aznar será presidente del PP en 1990/Juan González Ibañez //El Pais.-17de octubre de 1989.
34. Juan González Ibañez .Aznar dice, que el presidente del Gobierno "ha elevado el engaño a la categoria de hábito"/Juan González Ibañez //El Pais.-5.09.1989.
35. Lourdes Lucio .Aznar afirma que "por fin" ha hecho el partido de centro con el que soñaba/Lourdes Lucio //ElPais. - 15 de enero de 1996.
36. Victorino Ruiz de Azua. Aznar pide un voto "masivo" y un pacto cívico para que España dé "un gran salto adelante"/Victorino Ruiz de Azua//ElPais. -22 de enero de 1996.
37. Powell Ch. Espana en democracia. 1975 – 2000. – P.328.
38. Ramirez M. El sistema de partidos en Espana, 1977 – 1987. – P.22.
39. Gunter R., Sani G. y Shabad G. Spain after Franco: the making of competitive party system.- Berkely. Etc.1986.- P.417.
40. Soto A. La transicion a la democracia. Espana, 1975 – 1982/A. Soto. - Madrid: Alianza Editorial, 1998.-- P.113.
41. Suárez descarta en Barcelona cualquier acuerdo con el Partido Reformista//EL PAÍS. – 23.04. 1986.
42. Juan González Ibañez.Carrillo comienza a construir su nuevo partido/Juan González Ibañez//El Pais. – 18.10.1985.
43. Documento del Acuerdo Político que fundó Izquierda Unida. Madrid. -27 de abril de 1986.
44. Constitución de Izquierda Unida como fuerza política alternativa. Bases de acuerdo para la constitución de la plataforma de la Izquierda Unida. Madrid. - 27 de abril de 1986.
45. Беловолов Ю.Г. Политическая система современной Испании (1975-1995). – С. 46.
46. Victorino Ruiz de Azua. IU aspira a romper la "tenaza" bipartidista/Victorino Ruiz de Azua//El Pais. - 14 de abril de 1993.